

भारतातील गतिशील शहरीकरण

एकविसाव्या शतकात शहरीकरणाचा वेग प्रचंड वाढला आहे. पुढील काही दशकांत विकसनशील देशांमध्ये, विशेषतः आशिया, आफ्रिका खंडांत, शहरीकरणाचा वेग अभूतपूर्व असणार आहे असे भाकीत आहे. २०३० पर्यंत या दोन खंडांत जगातील एकूण शहर निवासी लोकसंख्येपैकी ७०% शहर निवासी असणार आहेत. भारतात देखील शहरीकरणाचा वेग आशियातील सर्वाधिक वाढीच्या बरोबरीचा आहे. गेल्या ५० वर्षांत भारतातील शहरी लोकसंख्या १०% नी वाढली. २०३० पर्यंत भारतातील किमान ४०% लोक शहरांत राहात असतील.

भारतातील शहरीकरणाचा वेग

२००१ ते २०११ या दशकात भारतात शहरीकरणाचा वेग लक्षणीय वाढला. या कालखंडात शहरी लोकसंख्या ९.०९९ कोटींनी वाढली, तर ग्रामीण लोकसंख्या ९.०४७ कोटींनी वाढली. म्हणजे शहरी लोकसंख्या वाढीने ग्रामीण लोकसंख्या वाढीला अंगुळभर का होईना मागे टाकले. हे प्रथमच घडले. टक्केवारीत बोलायचे तर शहरी लोकसंख्या वाढ ३१.८% झाली, तर ग्रामीण लोकसंख्या वाढ १२.१८% झाली. शहरात राहाणाऱ्या लोकांची संख्या २००१ मध्ये २७.८२% होती ती २०११ मध्ये ३१.१६% वर पोहोचली. शहरीकरणात अग्रक्रम दिल्ली राज्याचा होता जेथे ९७.५% शहर निवासी होते. त्यानंतर तामिळनाडू ४८.४५%, केरळा ४७.७२%, महाराष्ट्र ४५.२३%, गुजराथ ४२.५८% अशी क्रमवारी होती.

ग्रामीण भागातील राहणीमान निकृष्ट दर्जाचे असते. याठिकाणी रस्ते, वीज, पाणी, वाहतूकीची साधने, मनोरंजन, बँका, वित्तीय कंपन्या, शिक्षण, आरोग्य यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विकास झालेला नसतो. याउलट शहरी भागात पायाभूत सुविधांचा विकास झालेला असतो. देशाच्या विकासाबरोबर ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होते. शहरी भागात उत्पादनाचे घटक गतिशील असतात. रोजगाराच्या संधी जास्त उपलब्ध होतात. त्यामुळे शहरी लोकसंख्या देशाच्या विकासासाठी अनुकूल ठरते.

भारतातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्या (शेकडा प्रमाण)

वर्ष	ग्रामीण लोकसंख्या	शहरी लोकसंख्या
१९०१	८८.८	११.२
१९५१	८२.७	१७.३
१९८१	७४.३	२५.७
२००१	७२.७	२७.८
२०११	६९.०	३१.०

शहरी लोकसंख्यावाढीची कारणे : २० व्या शतकाच्या प्रारंभापासून जागतिक शहरीकरणाला सुरुवात झाली तेव्हापासून शहरी लोकसंख्येत झपाट्याने वाढ होत आहे. शहरी लोकसंख्यावाढीस खालील घटक कारणीभूत ठरतात.

१) शहरी लोकसंख्या वाढविण्यामध्ये आर्थिक घटक जास्त प्रभावी असतात. औद्योगिक केंद्रीकरण, बाजारपेठ, आयात-निर्यात क्षेत्र, दळणवळणाची साधने, बँक आणि पतपेढ्या यांची सुविधा, उद्योगांच्या स्थापनेतून प्राप्त होणारा रोजगार या सर्व आर्थिक उपलब्धता होणाऱ्या घटकांमुळे शहरी वसाहतीच्या आर्थिक आकर्षणातून विविध प्रदेशातील, ग्राममधील लोक शहरामध्ये स्थलांतरित होतात. परिणाम शहरी लोकसंख्या वाढत जाते.

२) शहरी लोकसंख्येतील प्रत्यक्ष जन्मदरानुसार असणाऱ्या लोकसंख्यावाढीपेक्षा विविध प्रदेशातील लोकांनी केलेल्या स्थलांतरामुळे शहरी लोकसंख्येची वाढ ही जास्त होत जाते. ग्रामीण भागातील पारंपरिक उद्योगांचा न्हास, शेती अनिश्चितता यामुळे लहान उद्योग व शेती सोडून ग्रामीण लोक शहरात रोजगार प्राप्तीसाठी बहुसंख्येने स्थलांतर करतात. यातूनच शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत जाते.

३) शहरातील उच्च शिक्षण, आरोग्य, मूलभूत गरजांची मुबलक सुविधा, मनोरंजनाची साधने या सर्वांच्या उपलब्धतेमुळे ग्रामीण प्रदेशातील लोक प्राप्तीच्या अपेक्षेने शहरात स्थलांतर करतात.

४) शहरातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारलेला असतो. कौटुंबिक व सामाजिक परिवर्तनाला शहरातील परिस्थिती अनुकूल असते. याशिवाय सेवाभावी संस्था, सांस्कृतिक मंच या सर्वांमुळे शहरातील व्यक्तीला स्वातंत्र्य व सुरक्षितता मिळते. या कारणानेही लोकसंख्या शहराकडे आकर्षिली जाते.

५) शहर विकास योजनेअंतर्गत शहरामध्ये शासनामार्फत वेगवेगळ्या योजना राबविल्या जातात. सिडको, हडको यासारख्या नियोजित वसाहती, उद्योग केंद्रीकरण, निराधार घरकुल योजना, रोजगार हमी योजना यासारख्या योजना राबविल्या जात असल्याने व शहराचा कार्यविस्तार होत गेल्याने शहरीकरण व्यापक होत आहे.

६) शहरातील उपलब्ध असणाऱ्या वैद्यकीय सेवा-सुविधांमुळे मृत्यूदर कमी होते; पण त्या तुलनेत जन्मदरात फारशी घट होत न गेल्याने शहरातील मूळ लोकसंख्येत वाढ होत जाते. यामुळेही शहरी लोकसंख्या वाढत जाते.

३.२.१ दारिद्र्य

अविकसित अर्थव्यवस्थांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यापैकी एक गंभीर समस्या म्हणजे दारिद्र्य. अविकसित देशात दरडोई उत्पन्न कमी असते. उत्पन्न कमी असल्यामुळे लोकांची बचतीची कुवत कमी असते. बचत कमी म्हणून भांडवल गुंतवणूक कमी असते. भांडवल गुंतवणूक कमी म्हणून रोजगारनिर्मिती कमी होते. रोजगार निर्मिती कमी. म्हणून उत्पन्न कमी. त्यामुळे पुन्हा दारिद्र्य. अशा दारिद्र्याच्या दुष्टचक्राला अविकसित व विकसनशील अर्थव्यवस्थांना सामोरे जावे लागते. पण विद्यार्थी मित्रांनो, दारिद्र्याचा नेमका अर्थ माहित करून घेणे आवश्यक आहे.

३.२.२ दारिद्र्य दारिद्र्याची संकल्पना

दारिद्र्याची निश्चित व्याख्या करणे अवघड आहे. कारण कालखंडानुसार व देशानुसार या संकल्पनेचा अर्थ बदलतो.

ज्यावेळी समाजातील एका गटाला अन्न, वस्त्र, निवारा यांसारख्या मूलभूत गरजा मिळविणे कठीण होते किंवा त्या मिळणे अशक्य असते, त्यावेळी तो गट दारिद्र्यावस्थेत आहे असे म्हटले जाते. दरडोई उत्पन्न , दरडोई खर्च व राहणीमान हे दारिद्र्याचे निर्देशक घटक समजले जातात.

ज्या अवस्थेत समाजातील काही घटकांना अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य यांसारख्या जीवनावश्यक वस्तू मिळणे अशक्य असते अशी अवस्था म्हणजे दारिद्र्य होय.

नोबेल पारितोषिक विजेते अर्थतज्ज्ञ डॉ. अमर्त्य सेन यांच्या मते, 'एखाद्या व्यक्तीला त्याने जोपासलेल्या मूल्यांप्रमाणे जगता न येणे म्हणजे दारिद्र्य होय.' किंवा 'सुस्थितीपासून पूर्णपणे वंचित असणे म्हणजे दारिद्र्य होय.'

३.२.३ भारतातील दारिद्र्याची कारणे (Causes of poverty in India)

भारतात मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य आहे. ग्रामीण भागाबरोबरच शहरी भागातही दारिद्र्याचे प्रमाण मोठे आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात दारिद्र्याच्या प्रमाणात घट झाली असली तरी अजूनही जवळपास एक चतुर्थांश लोकसंख्या दारिद्र्यात जीवन जगत आहे. भारतातील दारिद्र्यास अनेक कारणे जबाबदार आहेत. ही कारणे पुढीलप्रमाणे -

१) आर्थिक विकासाचा मंद वेग

भारतात आर्थिक विकासाचा वेग कमी असल्यामुळे दारिद्र्य असल्याचे दिसून येते. १९५१-८१ या कालखंडात भारतातील वृद्धीदर सरासरीने फक्त ३.५% होता. १९८१ ते १९९१ या काळात तो ५% पर्यंत वाढला १९९१ नंतर आर्थिक सुधारणा काळात वृद्धीदर ५.५% ते ६% पर्यंत वाढला. पण सध्या आर्थिक वृद्धीदर पुन्हा कमी झालेला दिसून येतो. लोकसंख्या वाढीच्या वेगाच्या मानाने आर्थिक वृद्धीदर कमी असल्याने भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे.

२) आर्थिक विषमता

साधन संपत्तीच्या मालकी हक्कामुळे भारतात राष्ट्रीय उत्पन्नाचे विभाजन खूपच असमान झाले आहे. १९९१-९२ च्या रिझर्व्ह बँकेच्या पाहणीनुसार भारतातील २०% अतिगरीब लोकांना राष्ट्रीय उत्पन्नाचा फक्त ८% हिस्सा मिळतो तर १०% श्रीमंत लोकांना राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ३०% वाटा मिळतो. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात आर्थिक विषमता हेच दारिद्र्याचे मूळ कारण आहे. भारतात काही थोडे लोक श्रीमंत आहेत, तर फार मोठी लोकसंख्या दारिद्र्यात आहे.

३) दरडोई उत्पन्न कमी

भारताचे दरडोई उत्पन्न कमी असल्यामुळे दारिद्र्य आढळते. विकसित देशांच्या तुलनेत भारतातील दरडोई उत्पन्नाचे प्रमाण कमी आहे. जागतिक विकास अहवाल २००४ नुसार २००२ मध्ये विनिमयदराच्या आधारे भारताचे दरडोई उत्पन्न ४८० डॉलर होते तर अमेरिका, जपान या प्रगत देशांचे दरडोई उत्पन्न अनुक्रमे ३५,०६० डॉलर व ३३,५५० डॉलर होते. देशातील दरडोई उत्पन्न कमी असल्याने दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण मोठे आहे.

४) लोकसंख्यावाढीचा उच्च दर

भारतातील लोकसंख्या वाढीचा उच्च दर देशातील दारिद्र्यास कारणीभूत ठरलेला आहे. देशात लोकसंख्या वाढीच्या दरापेक्षा अर्थव्यवस्थेचा वृद्धी दर कमी आहे. १९५१ ते १९८१ या काळात प्रतिवर्षी २.१५% दराने लोकसंख्येत वाढ झाली. १९९१-२००१ या काळात १.९३% दराने वाढ झाली. लोकसंख्येच्या वृद्धीदरात अलीकडील काळात काही प्रमाणात घट झाली असली तरी वृद्धीदर अजूनही जास्त आहे. अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीदरापेक्षा लोकसंख्येचा वृद्धीदर जास्त असल्याने दरडोई उत्पन्न कमी राहते. त्यामुळे दरडोई उपभोग खर्चही कमी राहून दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणात आहे. भारतात राष्ट्रीय उत्पन्नात ज्या वेगाने वाढ झाली त्या वेगाने दरडोई उत्पन्नात वाढ न होण्याचे लोकसंख्या वाढ हे कारण आहे.

५) जीवनावश्यक वस्तूंची अल्प उपलब्धता

जीवनावश्यक वस्तूंची उपलब्धता देशात कमी असली म्हणजे राहणीमानाचा दर्जा निकृष्ट होतो. १९८१ मध्ये अन्नधान्याची दरडोई उपलब्धता ४१७.३ ग्रॅम तर डाळींची उपलब्धता ३७.५ ग्रॅम होती. २००१ मध्ये अन्नधान्याची उपलब्धता ३९०.६ ग्रॅम तर डाळींची उपलब्धता २६.४ ग्रॅम झाली. याचा अर्थ गेल्या दोन दशकात ही उपलब्धता कमी झाली. त्यामुळे राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्याची शक्यता कमी होते. परिणामी दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळते.

६) चलनवाढ

सातत्याने वाढणाऱ्या किंमती हेही दारिद्र्याचे एक कारण आहे. जेव्हा किंमतीत वाढ होते. तेव्हा पैशाची खरेदी शक्ती कमी होते आणि समाजातील कनिष्ठ, मध्यम आणि गरीबवर्गांच्या वास्तव उत्पन्नात पुन्हा घट होते. लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा खालावतो. चलनवाढीमुळे देशातील गरीब लोकांच्या संख्येत वाढ झालेली आहे.

७) तंत्रज्ञानाची अल्प पातळी

विकसित देशातील तंत्रज्ञानाच्या तुलनेत भारतातील तंत्रज्ञानाची प्रगती मर्यादित आहे. कारखानदारी व कृषी क्षेत्रात अप्रगत तंत्रज्ञानामुळे उत्पादन वेगाने वाढत नाही. त्यामुळे उत्पन्न वाढीचा वेग कमी राहतो. मागास तंत्रज्ञानामुळे श्रमिकांचीही उत्पादकता कमी आढळते. त्यामुळे त्यांना कमी उत्पन्न मिळते. म्हणून देशात दारिद्र्य जास्त आहे.

८) बेकारी

भारतात बेकारीची समस्या गंभीर आहे. लोकसंख्या वाढीच्या तुलनेने रोजगार निर्मितीच्या वाढीचे प्रमाण कमी आहे. उद्योग, व्यापार क्षेत्रातही रोजगाराच्या संधीचे प्रमाण कमी आहे. परिणामी बेकारीचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळते. बेकारीमुळे दारिद्र्यातही भर पडलेली दिसून येते.

९) शेतजमिनीच्या वाटपात विषमता

भारतातील शेतजमिनीचे असमान वाटप ही दारिद्र्यास कारणीभूत आहे. भारतात ग्रामीण भागात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण मोठे आहे. मात्र जमिनीच्या वाटपात विषमता आहे. काही मूठभर श्रीमंतांकडे मोठ्या प्रमाणात जमिनीची मालकी आहे. तर बहुसंख्य शेतकरी हे अल्पभूधारक आहेत. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शेतीतून मिळणारे उत्पन्न कमी असते. त्यामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण मोठे आहे.

१०) शेतीची अल्प उत्पादकता

भारतातील शेतीची उत्पादकता विकसित देशांच्या तुलनेत अतिशय कमी आहे. भांडवलाचा अभाव, जुने उत्पादन तंत्र, शेतकऱ्यांची निरक्षरता, जलसिंचन सुविधांचा अभाव इत्यादीमुळे भारतातील शेतीची उत्पादकता अतिशय कमी आहे. शेतीची उत्पादकता कमी असल्यामुळे शेतकऱ्यांना मिळणारे उत्पन्न कमी आहे. त्यामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य असल्याचे आढळते.

११) शिक्षणाचे कमी प्रमाण

भारतात २००१ च्या जनगणनेनुसार साक्षरतेचे प्रमाण ६५.३८% होते तर २०११ च्या जनगणनेनुसार हे प्रमाण ७४.०४% पर्यंत वाढले म्हणजे अजूनही २६+% लोकसंख्या निरक्षर आहे. निरक्षर लोकांना साक्षर लोकांपेक्षा कमी वेतन मिळते. त्यामुळे त्यांच्यात दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणावर असल्याचे दिसते.

१२) दारिद्र्याचे दुष्टचक्र

दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकलेल्या अर्थव्यवस्थेतील दारिद्र्याचे कारण त्या देशाच्या गरिबीत सापडते. भारतात मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य असल्याने लोकांची बचत करण्याची क्षमता कमी दिसते. बचत कमी असल्याने भांडवल संचय व गुंतवणूक कमी आहे. त्यामुळे रोजगार, उत्पादन कमी राहून दारिद्र्य वाढलेले दिसते.

१३) हरितक्रांतीच्या परिणाम

देशात हरितक्रांती झाली मात्र त्यातून गरीब व श्रीमंत या वर्गांच्या उत्पन्नातील तफावत वाढली. हरितक्रांतीमुळे देशात झालेल्या विकासाचा फायदा तळागाळातील लोकांना मिळाला नाही. श्रीमंत शेतकऱ्यांकडे मोठ्या प्रमाणावर जमिनी व भांडवल असल्याने त्यांना प्रगती करता आली. अल्पभूधारक व ज्यांच्याकडे कोरडवाहू जमीन आहे त्यांना याचा फायदा मिळाला नाही. त्यामुळे दारिद्र्य असल्याचे दिसून येते.

१४) दारिद्र्य निर्मूलनाच्या योजनांचा प्रभाव कमी

देशात दारिद्र्यरेषेखालील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी व दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सरकारमार्फत अनेक योजनांची अंमलबजावणी करण्यात आली. गेल्या दोन-तीन दशकांत सरकारने एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, जवाहर रोजगार योजना, रोजगार हमी योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम वगैरे कार्यक्रमांद्वारा ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण करून दारिद्र्य निर्मूलनासाठी प्रयत्न केले आहेत. मात्र या योजनांचा लाभ खऱ्या गरजू लोकांना मिळालेला दिसत नाही. त्यामुळे दारिद्र्य टिकून आहे.

१५) सामाजिक कारणे

आर्थिक कारणांबरोबरच सामाजिक कारणांमुळेही भारतातील दारिद्र्य टिकून आहे. भारतात सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक रुढी व परंपरांमुळे लोक दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकतात. जन्म आणि मृत्युचे सामाजिक उत्तरदायित्व, वाढदिवस, लग्न समारंभ, सण, उत्सव यांसारख्या कारणांवर लोक अनावश्यक व अवास्तव खर्च करतात. बऱ्याचदा खोट्या प्रतिष्ठेसाठी अमाप खर्च करतात. हा खर्च करण्यासाठी प्रसंगी कर्ज घेतात. ग्रामीण भागात लोक सावकारी कर्ज घेतात. हे कर्ज फेडण्यासाठी नवीन कर्ज काढतात. त्यामुळे कर्जाचे ओझे वाढते, परिणामी लोकांना दारिद्र्यात रहावे लागते.

दारिद्र्याचे प्रमाण (तक्ता क्र. ३.१)

वर्ष	ग्रामीण	शहरी	एकूण
१९७३-७४	५६.४	४९.०	५४.९
१९७७-७८	५३.१	४५.२	५१.३
१९८३	४५.७	४०.८	४४.५
१९८७-८८	३९.१	३८.२	३८.९
१९९३-९४	३७.३	३२.४	३६.०
१९९९-२०००	२७.१	२३.६	२६.१

स्रोत : Indian Development Report 2002 Oxford University Press New Delhi, P-74.

वरील आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की देशातील दारिद्र्याच्या प्रमाणात घट झाली आहे. मात्र शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त असलेले दिसते.

भारतात आजही २५% ते ३०% लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली आहे. हे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी करण्यात आलेल्या उपाययोजना, कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे -

दारिद्र्यनिर्मूलनासाठी भारतात १९७० पासून विशेष कार्यक्रम राबविण्यात आले.

१) लहान शेतकरी विकास एजन्सी :

(Small Farmers Development Agency-SFDA)

अखिल भारतीय ग्रामीण पत परीक्षण समिती (१९६९) ने केलेल्या शिफारशीनुसार लहान शेतकरी विकास एजन्सी सुरू करण्यात आली. चौथ्या योजनेच्या काळात सुरू झालेली ही संस्था १९७१ पासून देशातील १८१८ गटांमध्ये कार्यरत झाली होती.

कार्ये

- १) पात्र लहान शेतकरी ओळखणे.
- २) लहान शेतकऱ्यांना आवश्यक असलेल्या सेवा व विविध आदानांच्या पुरवठ्याची व्यवस्था करणे.
- ३) जलसिंचनाची व्यवस्था करणे.
- ४) सहकारी बँकांकडून कर्ज मिळविण्याच्या बाबतीत शेतकऱ्यांना मदत करणे.
- ५) अल्पभूधारकांना सुधारित बी-बियाणे, खते व इतर आदाने मिळवून देण्याची व्यवस्था करणे.
- ६) लहान शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनासाठी साठवण, वाहतूक प्रक्रिया व विपणन सुविधा मिळविण्याबाबत मदत करणे.
- ७) प्रशिक्षण व कच्चा मालाचा पुरवठा, पतपुरवठा यांसारख्या सेवा पुरविणे.
- ८) गरिबांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी योग्य प्रकारची योजना तयार करणे.

SFDA ने लहान शेतकऱ्यांना स्वस्त पतसुविधा, लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यास मदत केली आहे. सहकारी संस्थांनी लहान शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करावा, यासाठी प्रेरणा दिली आहे. १९७९-८० मध्ये सहकारी संस्थांमार्फत २७.७६ कोटी रुपये व व्यापारी बँकांमार्फत ६.०३ कोटी रुपये लाभधारकांना उपलब्ध करून देण्यात आले. आता इन्फ्रॅस्ट्रक्चर ही एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाचा एक भाग आहे.

२) सीमांत शेतकरी आणि शेतमजूर विकास एजन्सी

(Marginal Farmers Agricultural Labour Agency - MFAL)

अखिल भारतीय ग्रामीण पत परीक्षण समितीच्या शिफारशीनुसार लहान शेतकरी विकास एजन्सी बरोबरच सीमांत शेतकरी आणि शेतमजूर विकास एजन्सी सुरू करण्यात आली या कार्यक्रमाची प्रमुख उद्दिष्टे उद्यान शेती, पशुपालन, दुग्धव्यवसाय इत्यादी हाती घेऊन लहान धारणक्षेत्रांचा अधिक उत्पादक वापर करण्याच्या बाबत सीमांत शेतकऱ्यांना

मदत करणे हे आहे. शेतकऱ्यांच्या वित्तपुरवठ्यात सुधारणा, सुधारित आदाने याद्वारे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात आले. तसेच त्यांना रोजगार संधी द्वारे मदत करण्यात आली.

कार्ये

- १) पात्र सीमांत शेतकरी व शेतमजूर ओळखणे
- २) शेतकरी व शेतमजुरांच्या समस्यांचा शोध घेणे
- ३) ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन देणे
- ४) सहभागी शेतकऱ्यांना रोजगार पुरविण्यासाठी आर्थिक कार्यक्रम तयार करणे.
- ५) ग्रामीण भागात विविध कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी पुरेशी संस्थात्मक, वित्तीय आणि प्रशासकीय व्यवस्था करणे
- ६) वस्तूंची उत्पादनप्रक्रिया, साठवण व विपणन यासाठी सामान्य सुविधा विकसित करणे.
- ७) कार्यक्रमाचे वेळोवेळी मूल्यमापन करणे.

ही एजन्सी प्रत्यक्षपणे कोणतेही आर्थिक कार्यक्रम राबवित नाही तर इतर संस्था व विशेषतः सहकारी संस्थांना त्याच्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्याच्या बाबतीत मदत करते.

३) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम

(Integrated Rural Development Programme IRDP)

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत २ ऑक्टोबर १९८० मध्ये खठउद्द हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. यात ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी उत्पादन करणे, पूर्ण रोजगार प्रस्थापित करणे, उपलब्ध नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अधिक चांगल्या प्रकारे वापर करणे इत्यादीचा समावेश होतो.

IRDP ची उद्दीष्टे -

- १) ग्रामीण भागात रोजगारात वाढ करणे
- २) आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना लाभ मिळवून देणे.
- ३) दारिद्र्याचे निर्मूलन करणे
- ४) मागासलेल्या भागाचा विकास करणे
- ५) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करणे.
- ६) विकासासाठी विविध योजनांमध्ये समन्वय साधणे.

हा कार्यक्रम जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणामार्फत राबविण्यात येत होता. ज्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ३५००० रु आहे व जे दारिद्र्य रेषेखाली आहेत, त्यांना या योजनेची

संधी उपलब्ध करून देण्यात आली. नंतर सातव्या योजनेत लाभार्थींची उत्पन्न मर्यादा ४८००० रु झाली. आठव्या योजनेत लाभार्थींची उत्पन्न मर्यादा ६४००० रु. पर्यंत वाढविण्यात आली. लाभार्थींना ५०% अनुदानावर अनेक व्यवसायासाठी आर्थिक मदत दिली जात होती. यात अनुसूचित जातीच्या विकासावर जास्त भर देण्यात आला.

१९८० ते २००० या काळात या योजनेत ३२५९९ कोटी रु. गुंतवणूक झाली आणि ५४४.७ लाख कुटुंबांना योजनेचा प्रत्यक्ष लाभ झाला. एप्रिल १९९९ मध्ये एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम बंद करण्यात आला आणि या कार्यक्रमाचे सुवर्णजयंती ग्रामीण स्वयंरोजगार योजनेत विलीनीकरण करण्यात आले.

४) दुष्काळपिडित क्षेत्र कार्यक्रम

(Drought - Prone Area Programme DPAP)

हा कार्यक्रम १९७३ मध्ये सुरू करण्यात आला. भूमी, पाणी, पशुधन व मानवी साधन सामग्रीचा पर्याप्त वापर करणे आणि दुष्काळाच्या परिणामाची तीव्रता कमी करणे, यादृष्टीने ही योजना सुरू करण्यात आली. जल साधनसामग्रीचे व्यवस्थापन, योग्य पीक रचनेद्वारे मृदसंधारणासाठी उपाययोजना, जंगल साधनसामग्रीत वाढ, पशुधन विकास आणि दुग्धव्यवसाय विकास सुधारित बियाणे व खतांचा वापर, अल्प कालावधीत येणाऱ्या पिकांची लागवड पूरक व्यवसायांचा विकास इत्यादी प्रमुख घटक असलेल्या या कार्यक्रमाची १९८५-८६ पासून १३ राज्यांच्या ९१ जिल्हांतील ६१५ गटांमध्ये अंमलबजावणी करण्यात आली. सुमारे ७ ते ७.५ कोटी लोकांना या कार्यक्रमात सहभागी करून घेण्यात आले. या कार्यक्रमांतर्गत जलसिंचन सुविधात वाढ करण्यात आली. केंद्र व राज्य यांच्याकडून समान प्रमाणात खर्च करण्यात आला. सहाव्या योजनेत या कार्यक्रमासाठी ३७७.४१ कोटी रु. खर्च करण्यात आले. १९९१-९२ मध्ये या कार्यक्रमासाठी ९३४.९ कोटी रु. खर्च करण्यात आले. तसेच २००६-०७ मध्ये ३१ जानेवारी २००७ पर्यंत १५.३८ लाख रु. चे ३,०७६ नवीन प्रकल्प मंजूर करण्यात आले.

५) किमान गरजा कार्यक्रम (Minimum Needs Programme - MNP)

गरिबी हटाव आणि न्यायासह वृद्धी साध्य करण्याच्या दृष्टीने पाचव्या योजनेच्या काळात किमान गरजा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. या कार्यक्रमात दारिद्र्यरेषेखालील लोकांच्या उपभोग पातळीत सुधारणा करणे आणि ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही भागातील कामगारांची कार्यक्षमता वाढविणे, यासाठी सार्वजनिक संस्थांमार्फत मोफत व अर्थसाहाय्य सेवा पुरविण्यावर भर देण्यात आला. प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, रस्ते, विद्युतीकरण, भूमीहीन श्रमिकांना गृहनिर्माण सुविधा हे या कार्यक्रमातील मूलभूत घटक होते. या कार्यक्रमासाठी पाचव्या योजनाकाळात २६०७ कोटी रु. खर्च करण्याचे लक्ष्य होते. मात्र प्रत्यक्षात १०३८ कोटी रु. खर्च करण्यात आले. जलसिंचन सुविधांत वाढ, सर्व खेड्यात पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, झोपडपट्टीतील परिस्थितीत सुधारणा, कुटुंब नियोजनास प्रोत्साहन, वीजनिर्मिती, प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार या उद्दिष्टांना अनुसरून इतर बाबींवर हा खर्च करण्यात आला.

६) वीस कलमी आर्थिक कार्यक्रम (Twenty Point Economic Programme)

१९७५ मध्ये पहिला वीस कलमी आर्थिक कार्यक्रम जाहीर करण्यात आला. तर दुसरा वीस कलमी कार्यक्रम १९८२ मध्ये जाहीर करण्यात आला. या कार्यक्रमाची आखणी १९८२ मध्ये ग्रामीण लोकांच्या राहणीमानाच्या स्थितीत सुधारणा करण्याच्या हेतूने करण्यात आली होती. त्यामुळे गरिबांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याशी संबंधित लक्ष्ये वीस कलमी कार्यक्रमात समविष्ट करण्यात आली. आणीबाणीच्या काळात म्हणजेच १ जुलै १९७५ मध्ये जाहीर केलेल्या वीस कलमी कार्यक्रमापेक्षा नवीन असा कार्यक्रम १४ जानेवारी १९८२ मध्ये जाहीर करण्यात आला. या वीस कलमी कार्यक्रमाची २० ऑगस्ट १९८६ रोजी पुनर्रचना करण्यात आली. यामागे दारिद्र्य निर्मूलन व पूर्ण रोजगार साध्य करणे हे ध्येय होते. पुनर्रचित कार्यक्रमात दारिद्र्य निर्मूलन उत्पादकता वाढ, उत्पन्नातील विषमता कमी करणे, सामाजिक व आर्थिक असमानता कमी करणे, जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे यावर भर देण्यात आला.

७) निर्जन प्रदेश विकास कार्यक्रम (Desert Development Programme - DDP)

राष्ट्रीय कृषी आयोगाच्या शिफारशीनुसार १९७७ मध्ये निर्जन प्रदेश / ओसाड प्रदेश/ वाळवंट विकासासाठी निर्जन प्रदेश विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. या कार्यक्रमात राजस्थान, गुजरात, हरियाणा, जम्मू आणि काश्मीर व हिमाचल प्रदेश यातील ओसाड प्रदेशांचा समावेश करण्यात आला.

हा कार्यक्रम सुरू झाल्यापासून म्हणजे १९७७-७८ पासून मार्च १९९३ पर्यंत ४४७ कोटी रु. आणि सातव्या योजनेच्या काळात १९४.०७ कोटी रु. या कार्यक्रमावर खर्च करण्यात आले. या कार्यक्रमांतर्गत जमीन विकास, जल साधनसामग्री विकास, जंगल तयार करणे या गोष्टी करण्यात आल्या. २००६-०७ मध्ये ३१ जानेवारी २००७ पर्यंत ११.३५ लाख रुपयांच्या २२७० नवीन प्रकल्पांना मंजूरी देण्यात आली.

८) खेडे विकास कार्यक्रम (Village Development Programme VDP)

राष्ट्रीय कृषी आयोगाच्या शिफारशीवरून पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत संपूर्ण खेडे विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. या कार्यक्रमात ग्रामीण क्षेत्रात उत्पादक क्षमता वाढविणे आणि विकासाच्या लाभाचे समान वाटप करून कल्याण व भरभराट साधणे यावर मुख्य भर देण्यात आला. या कार्यक्रमांतर्गत जमीनधारणेचे एकत्रीकरण, संपूर्ण जमीन विकास योजना, जलसिंचन सुविधेत वाढ, योग्य पीक पद्धतीचा स्वीकार वगैरेवर भर देण्यात आला.

खेडे विकास कार्यक्रमात शेती क्षेत्राबरोबर बिगर शेती क्षेत्रावरही भर देण्यात आला. यामागे संपूर्ण खेड्याला विकासाचा लाभ मिळावा हा हेतू होता. या कार्यक्रमात ग्रामीण लोकांच्या उत्पन्नातील विषमता कमी करणे आणि रोजगार संधीत वाढ करणे यावरही भर देण्यात आला. सुरूवातीला ही योजना बिहार, ओरिसा, तामिळनाडू आणि उत्तरप्रदेश या चार राज्यांत सुरू करण्यात आली होती. नंतर देशाच्या इतर भागात विस्तार करण्यात आला.

९) ग्रामीण भागातील स्त्री व बाल विकासासाठीचा कार्यक्रम -

जिल्ह्यात उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या अर्थप्रक्रियेद्वारे मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण महिलांची

सुधारणा करणे हे ग्रामीण भागातील स्त्री व बाल विकासासाठीच्या कार्यक्रमाचे ध्येय होते. अल्प साक्षरता दर आणि उच्च बालमृत्युदर या आधारावर या कार्यक्रमासाठी जिल्हयांची निवड करण्यात आली. उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या अर्थप्रक्रियेसाठी १५-२० स्त्रियांचे गट तयार करण्याचे ठरविण्यात आले. प्रत्येक गटास १५,००० रुपयांचा निधी मंजूर करण्यात आला. राज्याच्या बाबतीत केंद्र, राज्य सरकार आणि युनिसेफ यांच्याकडून समान प्रमाणात ही रक्कम दिली जाते. मात्र, केंद्रशासित प्रदेशांच्या बाबतीत प्रति गटामागे १०,००० रु. केंद्र सरकार देते व उर्वरित रक्कम युनिसेफ देते.

१९८७-८८ मध्ये ८२,२६५ सदस्य संख्या असलेले ४,९५९ गट स्थापन झाले. १९९३-९४ मध्ये १,०१,००३ सदस्य असलेले ४०४९ गट स्थापन करण्यात आले. १९९३-९४ मध्ये ३५२ जिल्ह्यांत या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात आली.

१०) प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना

ग्राम पातळीवर सातत्यपूर्ण मानवी विकास साध्य करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी २००२-०३ मध्ये सर्व राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशात प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेमार्फत काही प्राधान्य क्षेत्रावर भर देण्याच्या दृष्टीने निवडक मूलभूत किमान सेवांसाठी राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांना आर्थिक केंद्रिय साहाय्याची वाटणी केली जाते. सुरूवातीस प्राथमिक आरोग्य, प्राथमिक शिक्षण, ग्रामीण निवारा, पिण्याचे पाणी, पोषण या पाच घटकांचा या योजनेत विचार करण्यात आला. २००१-०२ पासून ग्रामीण विद्युतीकरण या घटकाचा समावेश करण्यात आला. २००२-०३ व २००३-०४ या दोन्ही वर्षांसाठी या योजनेसाठी २८०० कोटी रुपयांचे अधिक केंद्रीय साहाय्य वाटप करण्यात आले.

११) इंदिरा आवास योजना

ग्रामीण भागातील गरीब लोकांची घरबांधणीची गरज भागविण्यासाठी मे १९८५ मध्ये जवाहर रोजगार योजनेची एक उपयोजना म्हणून इंदिरा आवास योजना सुरू करण्यात आली. १ जानेवारी १९९६ पासून एक स्वतंत्र योजना म्हणून तिची अंमलबजावणी करण्यात आली. अनुसूचित जाती व जमातीचे सदस्य व श्रमिक यांना मोफत घरे पुरविणे हे या योजनेचे प्रमुख ध्येय होते. ही योजना इतरही गरीब वर्गातील लोकांसाठी लागू करण्यात आली.

या योजनेखालील लाभधारकांची निवड ग्रामसभा करते. बांधकाम तंत्र, साहित्य आणि रचना यांची निवड पूर्णपणे लाभधारकांच्या पसंतीने केली जाते. नवीन घर बांधण्यासाठी सपाट क्षेत्रात २०,००० रु व डोंगराळ क्षेत्रात २२,००० रु. प्रति एकक या दराने साहाय्य दिले जाते. डिसेंबर २००६ पर्यंत एकूण २९,२४६.२७ कोटी रु. या योजनेसाठी खर्च करण्यात आले असून १५३ लाख घरे बांधण्यात आली किंवा दुरुस्त करण्यात आली.

१२) पत सह अर्थसाहाय्य योजना (Credit Cum Subsidy Scheme)

ग्रामीण गृहनिर्माणासाठी १ एप्रिल १९९९ रोजी ही योजना सुरू करण्यात आली. ही योजना ३२,००० रु. पेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असलेल्या कुटुंबासाठी सुरू करण्यात आली.

या योजनेसाठी कमाल ४०,००० रु. चे कर्ज दिले जाते. अर्थसाहाय्य मात्र १०,००० रु. पर्यंत मर्यादित असते. केंद्र व राज्ये ७५:२५ या प्रमाणात अर्थसाहाय्याचा वाटा उचलतात. व्यापारी बँका, गृहनिर्माण वित्तसंस्था यांच्याकडून कर्जाचे वाटप केले जाते. १ जून २००४ पर्यंत ११३.९६ लाख घरे बांधण्यात आली.

१३) समग्र आवास योजना

ही योजना १ एप्रिल १९९९ रोजी सुरु करण्यात आली. निवारा, स्वच्छता आणि पिण्याचे पाणी यांची एकत्रित तरतूद करण्याच दृष्टीने ही योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेचे मूलभूत उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा करणे हे आहे. पहिल्या अवस्थेत या योजनेची २४ राज्ये व एका केंद्रशासित प्रदेशातील २५ जिल्हांच्या एका गटात अंमलबजावणी करण्यात आली. १९९९-२००० मध्ये या योजनेखाली २.६७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

१४) प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना

(PMGSY- Pradhan Mantri Gram Sodak Yojana)

डिसेंबर २००० मध्ये ही योजना सुरु करण्यात आली. दहाव्या योजनेच्या समाप्तीपर्यंत जेथे रस्ते नाहीत अशा ५०० किंवा त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या ग्रामीण भागात रस्त्याची सुविधा पुरविण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. देशातील सर्व राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांत ही योजना राबविली जात आहे. या कार्यक्रमासाठी ६०,००० कोटी रुपये खर्च येईल असा सुरुवातीचा अंदाज होता. मात्र आता यासाठी १,३०,००० कोटी रु. खर्च येईल असा अंदाज आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण रस्ते विकास एजन्सी ही या कार्यक्रमाच्या व्यवहार व व्यवस्थापनाच्या बाबतीत मदत करते. आशियाई विकास बँकेने पहिल्या हप्त्यात मध्यप्रदेश व छत्तीसगडमधील रस्ते विकासासाठी ४०० दशलक्ष डॉलरचे कर्ज मंजूर केले. डिसेंबर २००६ पर्यंत १८,२८१ कोटी रु. या योजनेसाठी खर्च करण्यात आले असून १,०७,५६९ किलोमीटर लांबीची रस्त्याची कामे पूर्ण करण्यात आली.

१५) अंत्योदय अन्न योजना

ही योजना डिसेंबर २००० मध्ये सुरु करण्यात आली. दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांपैकी अतिगरीब अशा १ कोटी कुटुंबांचा या योजनेत समावेश केलेला आहे. या योजनेखाली प्रत्येक पात्र कुटुंबास गहू २ रु. किलो व तांदूळ ३ रु. किलो या दराने २५ किलो अन्नधान्य पुरविण्याचे ठरले. एप्रिल २००२ मध्ये हे परिमाण २५ किलो ग्रॅम वरून ३५ किलोग्रॅमपर्यंत वाढविण्यात आले. जून २००३ मध्ये दारिद्र्यरेषेखालील आणखी ५० लाख कुटुंबांचा समावेश करून या योजनेचा विस्तार करण्यात आला.

१६) भारत निर्माण योजना

ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी भारत सरकारने भारत निर्माण योजना सुरु केली. या योजनेची घोषणा पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी मे २००५ मध्ये केली. पाटबंधारे, रस्ते,

घरे, पाणी, वीज व दूरध्वनी अशा सहा ग्रामीण गाभा क्षेत्रात पायाभूत सुविधा उभारण्याची हमी या योजने देण्यात आली आहे. या योजनेवर चार वर्षात १ लाख ७४ हजार कोटी रु. करण्यात येणार आहेत. या योजनेमार्फत १ कोटी हेक्टर जमीन ओलिताखाली आणण्यात येणार आहे. ग्रामीण भागात रस्त्यांची सुविधा वाढविण्यासाठी एक हजाराहून जास्त लोकवस्ती असलेली गावे रस्त्यांना जोडली जाणार आहेत. या योजनेअंतर्गत ६० लाख घरे बांधण्यात येणार आहेत. तसेच नवीन वस्त्यांना पिण्याचे पाणी पुरविण्यात येणार आहे. ज्या गावात दूरध्वनीची सोय नाही अशा ६६,८२२ गावांना ही सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. या योजनेसाठी २००५-०६ मध्ये १२,१६० कोटी रु. खर्चाची तरतूद करण्यात आली होती. २००६-०७ मध्ये यात १८,६९६ कोटी रु. पर्यंत वाढ करण्यात आली.

भारत सरकारने दारिद्र्य निर्मूलनासाठी वरीलप्रमाणे अनेक योजना अमलात आणल्या. तसेच बेकारी दूर करण्याच्या हेतूने काही योजना भारतात राबविल्या. बेकारी व दारिद्र्य निर्मूलन अशा दुहेरी हेतूने अनेक कार्यक्रम अमलात आणले असले तरी दारिद्र्याची समस्या पूर्णपणे सुटलेली नाही. म्हणून या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे.

३.२.५ बेकारी / बेरोजगारी (Unemployment)

भारतात दारिद्र्याबरोबर बेकारीचीही समस्या गंभीर आहे. अर्थात देश विकसित असो किंवा अविकसित प्रत्येक देशात बेकारी आढळते. विकसित देशात ४% ते ६% बेकारी आढळते. अनेक अर्थतज्ज्ञांनी बेकारी संदर्भात अभ्यास केला. प्रो. फिलीप्स यांच्या मते देशात बेकारी कमी करावयाची असेल तर महागाईला तोंड द्यावे लागेल. याउलट महागाई कमी करण्याचा प्रयत्न केला तर बेकारी वाढेल. त्यामुळे बेकारी ही प्रत्येक देशाची समस्या असते असे म्हणावे लागेल.

३.२.५.१ बेकारीची संकल्पना

प्रचलित वेतन दरावर कामगार शारीरिक किंवा बौद्धिक श्रम करण्यास तयार असतात. परंतु कामाच्या संधी मिळत नाही किंवा रोजगार मिळवण्यात असमर्थ ठरतात. अशा कामगारांना बेरोजगार असे संबोधले जाते.

प्रचलित वेतनदरावर काम करण्याची इच्छा आहे, काम करण्याची पात्रताही आहे तरीही काम उपलब्ध न होणे म्हणजे बेकारी होय.

एखाद्या व्यक्तीने एखाद्या क्षेत्रात कार्य करण्यासाठी लागणारे शिक्षण व प्रशिक्षण घेतलेले आहे, कौशल्य प्राप्त आहे, कोणतेही शारीरिक, बौद्धिक श्रम करण्याची तयारी आहे, प्रचलित वेतनदरावर काम करण्याची तयारी आहे पण त्याला काम उपलब्ध होत नाही. अशा व्यक्तीला बेरोजगार मानले जाते.

बेरोजगारीची संकल्पना कर्त्या लोकसंख्येपुरतीच मर्यादित आहे. कर्त्या लोकसंख्येत १५ ते ५९ वर्ष वयोगटातील लोकसंख्येचा समावेश होतो. ० ते १४ वर्ष वयोगट व ६० वर्षापेक्षा जास्त वय असलेल्यांचा या संकल्पनेशी संबंध येत नाही.

३.२.५.३ भारतातील बेरोजगारीची कारणे
(Cause of Unemployment in India)

भारतातील बेरोजगारीस अनेक कारणे जबाबदार आहेत. ती पुढीलप्रमाणे -

१) दारिद्र्य -

भारतात दारिद्र्य व बेरोजगारी या दोन्ही समस्या तीव्र स्वरूपाच्या आहेत. अनेक व्यक्ती गरीब असण्याचे कारण बेकारी हे आहे. पण त्याचबरोबर व्यक्तीचे दारिद्र्यही बेकारीस

कारणीभूत आहे. व्यक्ती गरीब असल्यामुळे त्यांच्याकडे साधनसामग्रीची कमतरता असते. त्यामुळे त्यांना फायदेशीर रोजगार मिळविता येत नाही. गरीबीमुळे शिक्षण व प्रशिक्षणावर खर्च करणे शक्य होत नाही. व्यवसाय सुरू करण्यात अडचण येते, नोकरी मिळविण्यासाठी पैसा खर्च करावा लागतो. गरीब लोकांना तो खर्च करता येत नाही. त्यामुळे त्यांना बेकार राहावे लागते.

२) लोकसंख्येतील अतिरिक्त वाढ -

भारतात लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. लोकसंख्येचा विस्फोट झाल्याचा अनुभव येत आहे. लोकसंख्या वाढल्यामुळे श्रमदलात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली मात्र वाढलेल्या श्रमदलास सामावून घेता येईल एवढ्या प्रमाणात रोजगारसंधी देशात निर्माण न झाल्याने बेकारीचे प्रमाण जास्त आहे.

३) अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीचा कमी वेग -

अर्थव्यवस्थेतील रोजगार संधी या आर्थिक वृद्धीशी संबंधित असतात. आर्थिक वृद्धीचा दर जास्त असेल तर मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्थेतील शेती, उद्योग व सेवाक्षेत्रात रोजगार निर्माण होतो. भारतात नियोजन काळात अपेक्षित वेगाने आर्थिक वृद्धी घडून न आल्याने पुरेशा रोजगार संधी निर्माण झाल्या नाहीत. ६० च्या दशकात आर्थिक वृद्धीवर दरवर्षी सरासरी ३.५% होता. १९८० नंतर हा दर वाढला. पुन्हा कालांतराने हा दर कमी झाला. एका बाजूला अतिरिक्त लोकसंख्या व दुसऱ्या बाजूला आर्थिक वृद्धीचा अल्प वेग यामुळे देशात बेकारी मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली.

४) मागसलेली शेती -

भारतात मोठ्या प्रमाणावरील बेकारीचे व अर्धबेकारीचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतीय शेतीचे स्वरूप हे आहे. भारतात ६५% पेक्षा जास्त लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. मात्र शेती प्रगत नाही. शेतीत परंपरागत तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. भारतात दरडोई शेतीची उपलब्धता कमी आहे. शेतीत आवश्यकतेपेक्षा जास्त लोकसंख्या आहे. शेतकरी गरीब असल्याने ते आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीत वापर करू शकत नाहीत. भारतीय शेतीचे स्वरूप हंगामी आहे. तसेच दारिद्र्यामुळे कुकुटपालन, दुग्धव्यवसाय, मधमाशापालन, मासेमारी, अन्नप्रक्रिया अशा इतर पूरक किंवा पर्यायी स्वरूपाच्या रोजगारसंधी उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणावर बेकार आहेत.

५) औद्योगिकीकरणाचा अल्प वेग -

नियोजन काळात देशात औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढविण्याच्या दृष्टीने मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करण्यात आले. पायाभूत उद्योगांची सार्वजनिक क्षेत्रात उभारणी, पायाभूत सुविधांची उपलब्धता, औद्योगिक धोरणात योग्य बदल, खाजगी क्षेत्रातील उद्योगधंद्याच्या वाढीस प्रोत्साहन याद्वारे देशात औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या प्रयत्नांना काही प्रमाणात यश येऊन देशात औद्योगिक प्रगती झाली, मात्र शेती क्षेत्रातील अतिरिक्त लोकसंख्येला सामावून घेता येईल. एवढ्या प्रमाणात रोजगार संधी

औद्योगिक क्षेत्रात निर्माण झाल्या नाहीत. तसेच देशात सर्वत्र सारखा व समतोल औद्योगिक विकास झालेला नाही. त्यामुळे औद्योगिक प्रगती कमी असलेल्या भागात लोकांना शेती क्षेत्रावर अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे देशात बेकारीचे प्रमाण मोठे आहे.

६) उद्योगातील अतिरिक्त क्षमतेचे अस्तित्व

उद्योगातील उत्पादन क्षमतेचा पूर्णपणे वापर केला जात नाही. त्यामुळे देशात बेकारी आहे. खंडीत वीजपुरवठा, कच्चा मालची कमतरता, औद्योगिक अशांतता, वाहतूक व्यवस्थेतील त्रुटी इत्यादीमुळे उद्योगांना उत्पादनाची क्षमता पूर्णपणे वापरता येत नाही. त्यामुळे उद्योगांना पुरेशा प्रमाणात श्रमिकांना सामावून घेता येत नाही.

७) भांडवल प्रधान तंत्रावरील भर

भारताच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत शेती क्षेत्रावर भर दिला. मात्र दुसऱ्या योजनेपासून औद्योगिक क्षेत्रावर भर देण्यास सुरुवात झाली. औद्योगिक विकास प्रामुख्याने भांडवलप्रधान उत्पादन तंत्राच्या स्विकारावर आधारलेला आहे. भांडवलप्रधान तंत्रामुळे रोजगारसंधी पुरेशा प्रमाणात निर्माण होऊ शकल्या नाहीत. त्यामुळे बेकारीची समस्या निर्माण झाली.

८) सदोष शिक्षण व्यवस्था

भारतातील सुशिक्षितांची बेकारी वाढण्यास भारतातील सदोष शिक्षण पद्धती जबाबदार आहे. अर्थव्यवस्थेतील मनुष्यबळाच्या गरजा विचारात घेऊन शिक्षण पद्धती विकसित करण्यात आली नाही. त्यामुळे कारकुनी किंवा तत्सम नोकरी करू इच्छिणाऱ्या बेकारांची संख्या वाढत गेली. व्यवसायिक स्वरूपाच्या शिक्षणावर भर न दिला गेल्याने स्वयंरोजगार करू इच्छिणाऱ्यांचे प्रमाण कमी राहिले अलीकडे व्यवस्थापन, अभियांत्रिकी, वैद्यकिय, माहिती व तंत्रज्ञान इत्यादी व्यावसायिक शिक्षणाकडे विद्यार्थ्यांचा कल वाढत आहे. परंतु या शिक्षणात नियोजनाचा अभाव आहे. शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. पण तेवढ्या रोजगार संधी निर्माण न झाल्याने व्यावसायिक शिक्षण घेतलेले विद्यार्थी ही मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगार आहेत.

९) सरकारचे औद्योगिक धोरण

परवाना धोरण, आयात-निर्यात विषयक धोरण, मत्केदारी नियंत्रण कायदे, करविषयक धोरण, परकीय चलन व्यवहार नियमन कायदे इत्यादीमुळे औद्योगिक धोरणात ताठरता आली. तर दुसरीकडे भाववाढीच्या परिस्थितीमुळे उत्पादन घटकांच्या किंमती वाढत गेल्या. त्यामुळे उत्पादन खर्चात वाढ झाली. नफ्यांचे प्रमाण कमी झाले. परिणामी उद्योजक नवीन गुंतवणूक करण्यास धाडस करत नाहीत. परिणामी रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होण्यास अडचणी येतात.

१०) राष्ट्रीय रोजगार धोरणाचा अभाव

भारतात नियोजनकाळात औद्योगिक व कृषी विकासातून आर्थिक विकास होईल

३.२.५.४ भारतातील बेकारी कमी करण्यासाठी अमलात आणलेल्या उपाय योजना (Measure Undertaken to Remove the Unemployment in India)

भारतात ग्रामीण आणि शहरी भागातील बेकारी अशी ठळक दोन भिन्न स्वरूपाची बेकारी आढळून येते. ग्रामीण भागात हंगामी, छुपी, न्यून बेकारी आढळून येणे तर शहरी भागात संघर्षजन्य, रचनात्मक, सुशिक्षितांची बेकारी प्रामुख्याने आढळून येते. नियोजन काळात सरकारने दारिद्र्य निर्मूलन व बेरोजगारी कमी करण्यासाठी अनेक योजना सुरू केला त्या योजना पुढीलप्रमाणे -

१) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम

(National Rural Employment Programme - NREP)

ऑक्टोबर १९८० मध्ये हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. १९७७-७८ मध्ये कामाच्या बदल्यात अन्नधान्य कार्यक्रम सुरू करण्यात आला होता. या कार्यक्रमात सुधारणा करून त्याचे नाव छठएझ असे ठेवण्यात आले. केंद्राने प्रायोजित केलेला कार्यक्रम असे स्वरूप असलेल्या या कार्यक्रमासाठी केंद्र व राज्य सरकार या दोहोंच्या सहकार्याने समान प्रमाणात खर्च केला जात होता. जादा लाभदायक रोजगारसंधी निर्माण करणे, टिकाऊ समाज मालमत्ता निर्माण करणे आणि ग्रामीण क्षेत्रातील राहणीमानाच्या दर्जात सुधारणा करणे ही या कार्यक्रमाची प्रमुख उद्दिष्टे होती. या कार्यक्रमांमार्फत दरवर्षी सरासरीने ३००० ते ४००० लाख मानव दिवस अतिरिक्त रोजगार निर्माण करण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले होते. ही योजना १९८९ मध्ये बंद करून तिचे जवाहर रोजगार योजनेमध्ये विलीनीकरण करण्यात आले.

२) ग्रामीण भूमीहीन रोजगार हमी कार्यक्रम

(Rural Landless Employment Guarantee Programme- RLEGP)

हा कार्यक्रम १५ ऑगस्ट १९८३ रोजी सुरू करण्यात आला. ग्रामीण भागात व विशेषतः ग्रामीण भूमीहीन मजुरांसाठी जादा रोजगार निर्मिती करण्यासाठी हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. या कार्यक्रमाचे उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे ठरविण्यात आली होती -

१) ग्रामीण भूमीहीनांसाठी रोजगारसंधीत वाढ करणे.

२) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत भक्कम पायाभूत सुविधांसाठी टिकाऊ मालमत्ता निर्माण करणे.

३) ग्रामीण भागातील राहणीमानाच्या दर्जात सुधारणा करणे.

१९८९ मध्ये ही योजना बंद करून तिचे जवाहर रोजगार योजनेत विलीनीकरण करण्यात आले.

३) प्रधानमंत्री रोजगार योजना

(Prime Minister's Rozgar Yojana PMRY)

ही योजना २ ऑक्टोबर १९९३ मध्ये सुरू करण्यात आली. या योजनेचे उद्दिष्ट सुशिक्षित बेकार युवकांना स्वयंरोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे हे आहे. या योजनेखाली २० लाख युनिट सुरू झाले असून ३०.४ लाख नवीन रोजगारसंधी निर्माण झाल्या आहेत. १ एप्रिल १९९४ पासून संपूर्ण देशातील ग्रामीण व शहरी भागात ही योजना लागू करण्यात आली. वैयक्तिक पातळीवर १ लाख रुपये भांडवलाचा उद्योग प्रोत्साहित करणे १८ ते ३५ वर्ष वयोगटातील सुशिक्षित बेरोजगारास उद्योग उभारणीस मदत करणे, मागास महिलांना प्राधान्य देणे, वित्तीय संस्थांकडून कर्ज घेण्यासाठी जामीनदारांची गरज नसणे, प्रशिक्षण देणे, ज्या तरुणांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४०,००० रुपयांपेक्षा जास्त नसेल त्यालाच या योजनेचा लाभ घेता येतो इत्यादी या योजनेची वैशिष्ट्ये आहेत.

४) ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

(Rural Employment Generation Programme - REGP)

ग्रामीण भागात व लहान गावात स्वयंरोजगार संधी निर्माण करण्यासाठी हा कार्यक्रम १९९५ मध्ये सुरू करण्यात आला. हा कार्यक्रम खादी आणि ग्रामोद्योग आयोगाकडून राबविला जातो. या कार्यक्रमाखाली या आयोगाकडून मिळालेले काही साहाय्य व बँकेचे कर्ज याद्वारे उद्योजक ग्रामोद्योगाची उभारणी करू शकतात. हा कार्यक्रम सुरू झाल्यापासून ३१ मार्च २००४ पर्यंत १,८६,२५२ प्रकल्पास वित्तपुरवठा करण्यात आला असून २२.७५ लाख रोजगारसंधी निर्माण करण्यात आल्या आहेत.

५) स्वयंरोजगार हेतूने ग्रामीण युवक प्रशिक्षण कार्यक्रम

(Scheme of Training of Rural Youth for self Employment)

१५ ऑगस्ट १९७९ मध्ये केंद्र सरकारने ट्रायसेम कार्यक्रम सुरू केला. या कार्यक्रमाचा प्रमुख उद्देश १८ ते ३५ वर्ष वयोगटातील ग्रामीण तरुणांना व्यवसायासंबंधी यांत्रिक व तांत्रिक प्रशिक्षण देणे आणि प्रशिक्षित युवकांनी कृषी, औद्योगिक आणि व्यापार क्षेत्रात स्वयंरोजगाराच्या हेतूने उद्योग किंवा व्यवसाय सुरू करावा हा होता. प्रशिक्षण घेतलेल्या युवकांना एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांतर्गत आर्थिक साहाय्य दिले जात होते. सातव्या योजनेच्या काळात १० लाख युवकांना प्रशिक्षण देण्यात आले. त्यापैकी ४.६४ लाख युवकांना स्वयंरोजगार प्राप्त झाला आणि १.३१ लाख लोकांना नोकऱ्या मिळाल्या.

एप्रिल १९९९ मध्ये ट्रायसेम ही योजना सुवर्णजयंती ग्रामीण स्वयंरोजगार योजनेत समाविष्ट करण्यात आली.

६) जवाहर रोजगार योजना (Jawahar Rozgar Yojana JRY)

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम आणि ग्रामीण भूमीहीन कमी कार्यक्रम या दोहोंचे एकत्रिकरण

करून एप्रिल १९८९ मध्ये जवाहर रोजगार योजना सुरू करण्यात आली. ही योजना ग्रामपातळीवर पोहोचविण्याचा उद्देश होता.

उद्दिष्टे

- १) ग्रामीण भागातील बेरोजगार आणि अल्परोजगारांना लाभकारी रोजगार पुरविणे.
- २) ग्रामीण पायाभूत संरचना मजबूत करण्यासाठी प्रयत्न करणे व स्थायी स्वरूपाचा रोजगार निर्माण करणे.
- ३) सामुदायिक मालमत्तेची निर्मिती करणे
- ४) मजुरीचे दर वाढविण्यावर भर देणे
- ५) ग्रामीण भागातील जीवनमानात सुधारणा करणे
- ६) पुरक रोजगार निर्माण करणे.
- ७) ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांना प्रत्यक्ष व सतत लाभ मिळवून देणे.

ही योजना केंद्र आणि राज्य यांच्या संयुक्त विद्यमाने चालविली जात होती. योजना खर्चापैकी ८०% केंद्राने आणि २०% राज्यांनी खर्च करावयाचा होता. या योजनेचे प्रशासन जिल्हा परिषद आणि ग्रामीण विकास यंत्रणेमार्फत केले जात होते. प्रत्यक्ष कार्यवाही ग्रामपंचायतीमार्फत केली जात होती.

१९८९-९० ते १९९८-९९ या काळात योजनेसाठी केंद्र व राज्य सरकारने ३६८.३२ कोटी रु. निधी उपलब्ध करून दिली. त्यापैकी २८८९२.७१ कोटी रु. निधी वापरण्यात आली. याच काळात ७३६४२.१९ लाख मानव दिवस रोजगार निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट होते. या उद्दिष्टांपैकी ९७.६४% उद्दिष्ट गाठले गेले.

७) जवाहर ग्राम समृद्धी योजना (Jawahar Gram Samridhi Yojana - JGSY)

१९९९ मध्ये जवाहर रोजगार योजना बंद करून तिचे विलीनीकरण जवाहर ग्राम समृद्ध योजनेत करण्यात आले. ही योजना एप्रिल १९९९ पासून कार्यान्वित झाली.

उद्दिष्टे

- १) मागणीवर आधारित ग्रामीण पायाभूत सुविधांची निर्मिती करणे.
- २) ग्रामीण भागातील गरीबांना अधिकाधिक रोजगार संधी मिळवून देणे.
- ३) ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना पूरक रोजगार निर्माण करणे.

या योजनेत अनुसूचित जाती जमातीच्या विकासावर विशेष भर देण्यात आला. योजनेच्या एकूण खर्चापैकी २२.५% खर्च यांच्या विकासासाठी करावयाचा असतो. योजनेसाठी केंद्राने ७५% व राज्यांनी २५% खर्च करण्याचे ठरले. या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी ग्रामपंचायतीमार्फत केली जाते आणि कार्यक्रमावर जिल्हा ग्रामीण विकास

यंत्रणेचे नियंत्रण असते.

या योजनेमार्फत अनेक प्रकारची कामे करण्याचे ठरविण्यात आले. उदा. अनुसूचिती जाती-जमातीच्या वस्त्यामध्ये पायाभूत सुविधा निर्माण करणे, सुवर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेसाठी पायाभूत संरचना निर्माण करणे, शिक्षण, आरोग्य, रस्ते यांसारख्या पायाभूत सुविधा निर्माण करणे इत्यादी तसेच अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकांना मिळालेला जमिनीचा विकास करणे, सामाजिक वनीकरण करणे, फळझाडांची लागवड करणे, विहिर खोदणे, कुपनलिका तयार करून देणे, मत्स्य संवर्धनासाठी तळ्यांची निर्मिती करण्याचेही ठरविण्यात आले.

तक्ता क्र. ३.२ योजनेची प्रगती

वर्ष	शिल्लक निधी	तरतूद	वितरित निधी	एकूण उपलब्ध निधी	खर्च	उपलब्धपैकी खर्च %
१९९९-२०००	५५२.७१	२२०५.५८	२२४३.१६	२७९५.८८	२०३५.२७	७२.८०
२०००-२००१	६२४.२६	२१९२.९६	१०७९.४१	१७०३.६७	७११.३५	४७.७५

स्रोत्र : ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, वार्षिक अहवाल, २००१-०२ पृष्ठ क्र. १२

१९९९-२००० पेक्षा २०००-२००१ या वर्षासाठी निधी तरतूद कमी केलेली आढळते. उपलब्ध निधीपैकी १९९९-२००० मध्ये ७२.८०% खर्च झाला तर २०००-२००१ मध्ये ४१.७५% निधी खर्च झाला.

या योजनेअंतर्गत १९९९-२००० मध्ये २६८३.०८ लाख मानव दिवस रोजगार निर्मिती झाली तर २०००-२००१ मध्ये ८८५.१२ लाख मानव दिवस रोजगार निर्मिती झाली.

ही योजना सप्टेंबर २००१ मध्ये बंद करण्यात आले तिचे संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजनेत विलीनीकरण करण्यात आले.

८) रोजगार आश्वासन योजना (Employment Assurance Scheme)

भारतात महाराष्ट्र राज्याच्या रोजगार हमी योजनेच्या धर्तीवर २ ऑक्टोबर १९९३ मध्ये २३ राज्यातील २६१ जिल्ह्यातील १७७८ पंचायत समिती गटांमध्ये रोजगार आश्वासन योजना सुरू करण्यात आली. १९९७-९८ मध्ये या योजनेचा ५४४८ पंचायत समिती गटामध्ये विस्तार करण्यात आला. १ एप्रिल १९९९ मध्ये या योजनेचे पुनर्गठन करण्यात आले.

उद्दिष्टे

- १) रोजगार माध्यमातून ग्रामीण दारिद्र्य दूर करणे
- २) हंगामी बेरोजगारी दूर करण्यासाठी ग्रामीण भागात मजुरांना ते ज्या भागात राहतात त्या भागातच वर्षातून किमान १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करून देणे.
- ३) टिकाऊ सामुदायिक, सामाजिक आणि आर्थिक मालमत्ता निर्माण करून भविष्यात आणखी जास्त रोजगार संधी निर्माण करणे.

ह्या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील १८ ते ६० वर्ष वयोगटातील स्त्री पुरुषांना गरजेनुसार रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. एका कुटुंबातील जास्तीत जास्त २ लोकांना रोजगार पुरविला जातो.

या योजनेवर १९९३ ते २००१ पर्यंत १४३८४ कोटी रु. खर्च करण्यात आले. या योजनेत एका व्यक्तीला एका वर्षात १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे आश्वासन होते. पण प्रत्यक्षात खूप कमी दिवस रोजगार उपलब्ध झाला.

९) संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

(Sampoorna Grameen Rozgar Yojana- SGRY)

जवाहर ग्राम समृद्धी योजना आणि रोजगार आश्वासन योजना या चालू असलेल्या योजना एकत्रित करून संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना २५ सप्टेंबर २००१ मध्ये सुरू करण्यात आली. या योजनेचे उद्दिष्ट अतिरिक्त वेतन रोजगार निर्माण करण्याबरोबरच अन्न सुरक्षा, ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचा विकास हे आहे. ही योजना ज्यांना वेतन रोजगाराची गरज आहे आणि जे अंगमेहनतीचे व अकुशल काम करू इच्छितात अशा खेड्यातील गरीबांसाठी आहे. पंचायत राज संस्थांमार्फत या योजनेची अंमलबजावणी केली जाते.

या योजनेत स्त्रिया अनुसूचित जाती, जमाती आणि धोकादायक व्यवसायातून बाहेर काढलेल्या मुलांच्या पालकांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. या योजनेवरील वार्षिक खर्च १०,००० कोटी रुपये असून यात ५००० कोटी रुपयाचे अन्नधान्य समाविष्ट आहे. या योजनेद्वारे प्रत्येक वर्षी १०० कोटी श्रमदिन एवढा वेतन रोजगार पुरविण्याचा विचार केलेला आहे.

ही योजना केंद्राने प्रायोजित केलेली असून, केंद्र व राज्य यांच्याकडून ७५.२५ या प्रमाणात योजनेवरील खर्च केला जातो. केंद्रशासित प्रदेशांच्या बाबतीत १००% खर्च केंद्र सरकार करते.

२००५-०६ या वर्षात ५,४९७.४३ कोटी रुपये रोख रकमेचा भाग म्हणून आणि ३७.३० लाख टन अन्नधान्य राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांना देण्यात आले. राज्ये केंद्रशासित प्रदेशांनी दिलेल्या अहवालानुसार ८२.१८ कोटी श्रमदिन एवढा रोजगार निर्माण करण्यात आला.

१०) स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

(Swarnjayanti Gram Swarozar Yojana)

ग्रामीण भागातील गरिबांच्या स्वयंरोजगारासाठीचा एकात्मिक कार्यक्रम म्हणून स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजना १ एप्रिल १९९९ मध्ये सुरू करण्यात आली. ग्रामीण भागात राहाणाऱ्या गरीब लोकांसाठी स्व-रोजगार निर्माण करणारी ही एक व्यापक योजना आहे. या योजनेत पूर्वी चालू असलेल्या एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना (IRDP), स्वरोजगारासाठी ग्रामीण युवकांना प्रशिक्षण कार्यक्रम (TRYSEM), ग्रामक्षेत्र महिला आणि बालविकास कार्यक्रम (DIJRA), दशलक्ष विहीर योजना (MWS), गंगा

कल्याण योजना (GKY) या सर्व योजना बंद करून त्यांचे विलीनीकरण करण्यात आले. ग्रामीण भागातील समाजाला पूर्णतः स्वयंपूर्ण करणे, ग्रामीण लोकांना स्वावलंबी करण्यासाठी ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर लघु उद्योगांची स्थापना करून गरीबांसाठी पर्याप्त उत्पन्नातील व्यवस्था करण्यावर भर दिला आहे. या योजनेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे ग्रामीण लोकांना या योजनेतून स्वयंरोजगारी करणे, दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सामुहिक प्रयत्न करणे, बँकाकडून मिळणाऱ्या कर्जाच्या सुविधांचा भांडवली करणासाठीही वापर करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेसाठी केंद्राकडून ७५% व राज्याकडून २५% निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

या योजनेमार्फत स्वयंरोजगारासाठी पोषक वातावरण निर्माण केले जाते. गरीबांन संघटीत करण्यासाठी स्वयंसहाय्यता गटाची निर्मिती केली जाते. गटातील लोक एकमेकांना सहाय्य करून दारिद्र्य रेषेच्यावर येण्याचा प्रयत्न करतात.

११) स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना

(Swarna Jayanti Shahari Rozgar Yojana-SJSRY)

ही योजना डिसेंबर १९९७ मध्ये सुरू करण्यात आली. नेहरू रोजगार योजना, शहरी मूलभूत सेवा कार्यक्रम योजनांचे एकत्रिकरण करून स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना चालू करण्यात आली. लघुद्योग स्थापन करून स्वयंरोजगारासाठी तरुणांना प्रेरित करणे, बेरोजगार व अल्प रोजगार तरुणांना वेतन रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे, सुशिक्षित गरिब तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेत तरुणांना प्रकल्प खर्चाच्या १५% रक्कम अनुदान म्हणून दिली जाते. या योजनेत शहरी भागातील गरीब, महिलांचे आर्थिक सामर्थ्य वाढविण्यासाठी महिला व बालविकास कार्यक्रम चालू करण्यात आला. या कार्यक्रमात १० शहरी गरीब महिला सामुहिक पातळीवर उपक्रम सुरू करू शकतात. यात महिलांना ५० टक्क्यांपर्यंत अनुदान देण्याची तरतूद आहे.

३.२.५.५ राष्ट्रीय रोजगार हमी कार्यक्रम/ राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (National employe, Guarantee Programme)

भारतात ज्या गतीने लोकसंख्येत वाढ होत आहे आणि त्यातून श्रमशक्ती आणि कार्यकारी श्रमशक्तीत ज्या गतीने वाढ होत आहे, त्या गतीने रोजगार संधीत वाढ न झाल्याने बेरोजगारीची संख्या आणि प्रमाण वाढत आहे. बेरोजगारीतून दारिद्र्य व उपासमार जन्माला येते. ग्रामीण बेरोजगारी व उपासमार व गरीबी यातून सुटका व्हावी या हेतुने पंतप्रधान मा. डॉ. मनमोहनसिंग यांनी २ फेब्रुवारी २००६ रोजी या योजनेचा शुभारंभ केला. डॉ. मनमोहनसिंग यांच्या सरकारने सप्टेंबर २००५ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा संमत केला. या कायदानुसार रोजगाराचा मूलभूत हक्क मान्य करण्यात आला. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना सर्व प्रथम आंध्रप्रदेशातील अनन्तपूर जिल्ह्यात सुरू करण्यात आली. पहिल्या चरणात २००६-०७ मध्ये ही योजना देशातील २७ राज्यातील २०० निवडक जिल्ह्यात सुरू करण्यात आली. यापैकी १५० जिल्ह्यात कामाच्या बदल्यात धान्य (Food for work) ही योजना चालू होती. कामाच्या बदल्यात धान्य योजना व संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना या दोन्ही योजनांचे विलीनीकरण राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेत करण्यात आले.

निवडक २०० जिल्ह्यात बिहार मधील सर्वाधिक २३ जिल्ह्यांचा समावेश करण्यात आला. मात्र गोव्यातील एक ही जिल्हा समाविष्ट करण्यात आला नाही.

२००७-०८ मध्ये योजनेचे दुसरे चरण सुरू झाले. यात योजनेचा आणखी ३० जिल्ह्यांमध्ये विस्तार करण्यात आला. आज देशातील ३३० जिल्ह्यांमध्ये ही योजना सुरू आहे. २००८-०९ पर्यंत ही योजना संपूर्ण देशात लागू करण्यात येईल अशी घोषणा मा. पंतप्रधान यांनी सप्टेंबर २००७ मध्ये केली होती. प्रत्यक्षात १ एप्रिल २००८ मध्ये ही योजना संपूर्ण देशात लागू करण्यात आली.

योजनेची वैशिष्ट्ये

- १) ग्रामीण भागातील गरजू कुटुंबातील किमान एका सदस्याला वर्षातून कमीत कमी १०० दिवस रोजगार मिळणार अशी हमी देण्यात आली.
- २) ग्रामीण शेतमजुरांना जी किमान मजुरी म्हणजे ६० रु प्रति दिवस ठरवून देण्यात आली तेवढी मजुरी योजनेच्या कामावर काम करणाऱ्या मजुरास मिळणार. २०११-१२ मध्ये हा मजुरी दर १२० रु. पर्यंत वाढविण्यात आला आहे.
- ३) योजनेतील उद्दिष्टानुसार किमान ३३% महिलांना रोजगार मिळेल.
- ४) मजुरान नोंदणी केल्यानंतर जास्तीत जास्त १५ दिवसांच्या आत रोजगार मिळणार, जर रोजगार मिळाला नाही तर मजुराला बेरोजगारी भत्ता देण्यात येईल.
- ५) योजनेअंतर्गत जल संधारण, दुष्काळग्रस्त भागाचा विकास, भूविकास, पुर नियंत्रण, रस्ते इत्यादी विकासात्मक कामे हाती घेऊन उत्पादक सामाजिक व सामुहिक मालमत्तेची निर्मिती करण्यात येणार आहे.
- ६) भारतातील रोजगार निर्मिती इतर योजनांपेक्षा ही योजना वेगळी आहे कारण या योजनेत रोजगाराची हमी कायदानुसार देण्यात आली आहे.

केंद्र सरकारने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (National Employment Guarantee Act- NREGA (नरेगा) चे नाव अधिनियम महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act - MNREGA (मनरेगा) असे नवीन नाव बदलले आहे. या नामकरणाची घोषणा २ ऑक्टोबर २००९ या महात्मा गांधी जयंतीच्या दिवशी करण्यात आली. डिसेंबर २००९ मध्ये संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी या विधेयकास मान्यता दिली. त्यामुळे नरेगा ऐवजी मनरेगा (NREGA-MNREGA) असा योजनेच्या नावात बदल करण्यात आला.

मनरेगा अंतर्गत १९ जानेवारी २०१२ पर्यंत ३.८० कोटी कुटुंबांना रोजगार प्राप्त झाला. १२२.३७ कोटी श्रमदिवस रोजगार निर्मिती झाली. त्यापैकी ६०.४५ कोटी महिलांना रोजगार प्राप्त झाला. ही योजना सर्व राज्यांमध्ये प्रभावी करण्याचा सरकारचा उद्देश आहे. राज्य रोजगार हमी कोश निर्माण करण्याचे सरकारने ठरविले आहे. २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात ३३००० कोटी रुपयांची तरतुद करण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेवरील टीका -

भारतात २००५ मध्ये राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा संमत करण्यात आला. त्यामुळे काम मागणाऱ्यांना रोजगाराची कायदानुसार हमी मिळाली आहे. रोजगार हमी योजना फेब्रुवारी २००६ पासून सुरू झाली. या योजनेवर पुढील टीका करण्यात आली -

- १) योजनेत काम मिळविण्यासाठी अनेक अटी असल्याने योजनेची उपयुक्तता कमी होईल.
- २) योजना लागू करण्याचा खर्च प्रचंड असल्याने त्याचा अर्थव्यवस्थेवर अतिरिक्त भार पडेल.
- ३) योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी पूर्ण वेळ कार्यक्रम अधिकाऱ्याची नेमणूक करणे आवश्यक आहे. पण प्रत्यक्षात अशी नेमणूक अनेक राज्या करण्यात आली नाही.

४) या योजनेअंतर्गत मजुरांना रोजगार पत्र प्राप्त करण्यासाठी सरपंच व सरकारी अधिकाऱ्यांना लाच द्यावी लागते. योजनेद्वारे जी कामे हाती घेतली जातात त्यात वापरले जाणारे साहित्य कमी दर्जाचे असल्याने कामाचा दर्जा निकृष्ट आहे. लाभार्थीची खोटी हजेरी लावून पैसा मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

या योजनेवर वरील टीका केल्या जात असली तरी दारिद्र्य व बेरोजगारी दुर करण्यासाठी केंद्र सरकारची ही चांगली योजना आहे. त्यातून ग्रामीण विकासाला चालना मिळेल, फक्त योजनेच्या अंमलबजावणीत सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे.

भारतातील वृद्ध लोकसंख्या

भारत हा जगातील सर्वात तरुण देश आहे, असे संपूर्ण जगात मानले जाते. ही गोष्ट खरी आहे. युरोप, अमेरिका, जपान व चीन यांसारख्या भागांतील तरुणांची संख्या कमी होत आहे आणि वृद्धांची संख्या वाढत आहे. अशात फक्त भारतातच तरुणांची संख्या जास्त असून पुढील काळातही हीच स्थिती कायम राहिल, असे मानले जाते. मात्र भारत सरकारने या समजुतीच्या फुग्याला टाचणी लावली असून देशाला भानावर आणले आहे, आज भारताची वृद्ध लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे आणि हे भारताच्या दृष्टिकोनात एक समस्या आहे.

तरुणांचा देश म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भारत देशामध्ये या शतकाअखेर वृद्धांची संख्या लक्षणीय प्रमाणात वाढणार आहे. शिवाय त्यावेळी जगाची लोकसंख्या 11.2 अब्जांवर गेलेली असेल. संयुक्त राष्ट्रांच्या एका अहवालात ही आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आली आहे. या अहवालात म्हटल्याप्रमाणे भारतासहित, चीन आणि ब्राझीलसारख्या देशांना येत्या काही दशकांमध्ये वृद्धांच्या वाढत्या संख्येचा अंदाज घेऊन त्यांच्यासाठी भरीव तरतूद करावी लागणार आहे. यामध्ये वृद्ध व्यक्तींची सामाजिक सुरक्षितता, त्यांना दिली जाणारी निवृत्तीवेतनाची रक्कम आणि आरोग्यसुविधांसाठीच्या खर्चाची तरतूद सामील असेल.

भारतात २०११च्या लोकसंख्येनुसार आठ टक्के लोक हे त्याच्या ६० वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वयोगटातील आहेत. महाराष्ट्रात ही संख्या लोकसंख्येच्या तुलनेत ९.३ टक्के आहे. आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल 2018-19 नुसार येणाऱ्या दोन दशकात लोकसंख्यावाढीत मोठी घट होईल, एकूण गर्भधारणांच्या प्रमाणात घट होईल आणि तसेच 2021 पर्यंत गर्भधारणेचे आणखी प्रमाण कमी होईल. त्यामुळे 2041 पर्यंत राष्ट्रीय आणि राज्यपातळीवर वृद्ध व्यक्तींची संख्या वाढेल, बिहार, उत्तर प्रदेश, राजस्थान आणि हरियाणा ही राज्ये पारंपरिकरीत्या जास्त लोकसंख्येची म्हणून ओळखली जातात. मात्र या राज्यांमध्येही लक्षणीय प्रमाणात घट होईल, असा अंदाज आर्थिक अहवालात व्यक्त करण्यात आला आहे.

आता तरुणांच्या ऐवजी प्रौढांची व वृद्धांची संख्या वाढणार असेल तर सरकारी धोरणांमध्येही त्या प्रमाणे बदल करावे लागतील. आरोग्य सेवा, ज्येष्ठ नागरिकांची देखभाल, शालेय सुविधा, सेवानिवृत्तीसंबंधी आर्थिक सुविधा, निवृत्तीवेतन, आयकरातून मिळणारा महसूल, मनुष्यबळ आणि श्रम या आधारावर धोरणे ठरवावी लागतील. भारतात सध्या नागरिकांचे सरासरी आयुर्मान 60 वर्षे आहे. त्यामुळे निवृत्तीच्या वयावरही याचा परिणाम होईल. इतकेच नाही तर युवकांना केंद्रस्थानी ठेवून ग्राहकोपयोगी वस्तू बनविणाऱ्या कंपन्यांवरही त्याचा परिणाम होईल.

आर्थिक सर्वेक्षणानुसार, देशात गर्भधारण क्षमतेत घट झाल्यामुळे 0-19 वर्षे वयोगटातील लोकसंख्येत होणारा बदल आश्चर्यकारक असेल. देशात 2021 पर्यंत एकूण गर्भधारणा दर फारच खाली घसरलेला असेल. यामुळे देशातील 0-19 वयोगटातील युवकांची जी संख्या 2011 मध्ये 41 टक्के होती ती घसरून 2041 मध्ये 25 टक्के होईल. दुसरीकडे लोकसंख्येत 60 वर्षे वयाच्या व्यक्तींची संख्या 2011 मध्ये 8.6 टक्के होती ती 2041 मध्ये 16 टक्के होईल. काम करू शकणाऱ्या व्यक्तींची संख्या 2021-31 या दहा वर्षांमध्ये 97 लाख प्रतिवर्ष या दराने वाढेल आणि 2031-41 या दहा वर्षांच्या काळात कमी होऊन 42 लाख प्रतिवर्ष होईल.

वृद्ध लोकसंख्या वाढीचे परिणामः:

मात्र याचे परिणाम काय असतील? तर त्याचा सगळ्यात जास्त परिणाम शाळा, आरोग्यसेवा आणि निवृत्तीवेतनावर होईल. देशात 2021-41 या वीस वर्षांच्या काळात शालेय विद्यार्थ्यांच्या संख्येत 18.4 टक्क्यांनी घट होईल. याचे खूप व्यापक आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम पाहायला मिळतील. प्राथमिक शाळांमध्ये मुलांची संख्या कमी झाल्यामुळे विद्यार्थी आणि शाळांचे व्यस्त प्रमाण पाहायला मिळेल. यामुळे अनेक प्राथमिक शाळा बंद करून एकमेकांशी जोडाव्या लागतील. म्हणजेच शाळांची संख्या कमी होईल. हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड, आंध्र प्रदेश आणि

मध्य प्रदेश या राज्यांमध्ये सध्याच 40 टक्के प्राथमिक शाळांमध्ये 50 पेक्षा कमी विद्यार्थ्यांची नोंदणी आहे.

आरोग्य सेवांचा प्रश्न तसा तर आजही देशासमोरचा मोठा प्रश्न आहे. देशभरात रुग्णालयांची आज जी स्थिती आहे ती तशीच कायम राहिली तर मोठी आफत उद्भवेल कारण पुढील दोन दशकात लोकसंख्या वाढ कमी होऊनही रुग्णालयातील प्रति व्यक्ती खाटांचे प्रमाण कमी असेल. ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या वाढल्यामुळे आजारी व्यक्तींची संख्या वाढेल. त्यामुळे सरकारला आरोग्य सेवांचा विस्तार करावा लागेल.

थोडक्यात आज वृद्ध लोकसंख्या वाढत आहे जी परावलंबी लोकसंख्या म्हणून ओळखली जाते.या लोकसंख्येमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत अडथळे निर्माण होतात व देशाच्या विकासात समस्या निर्माण होतात.

भारतातील लिंग समस्या

लिंग गुणोत्तर (Sex ratio)

हे लोकसंख्येमधील पुरुष व स्त्रीयांचे गुणोत्तर आहे. जगात सर्वसाधारणपणे पुरुष व स्त्रियांचे प्रमाण १:१ असे अपेक्षित असले तरीही प्रत्येक देशात हे गुणोत्तर वेगळे आढळते. त्यात आपला भारत देश देखील आहे. भारतात लिंग गुणोत्तर कमी आहे म्हणजेच स्त्रियांची संख्या पुरुषांपेक्षा कमी आहे. याचा भारताच्या

भारतात स्त्रियांची घटणारी लोकसंख्या चिंतेची बाब झाली आहे. २०११ सालच्या जनगणना अहवालानुसार भारतात १००० पुरुषांमागे ९४० स्त्रिया आहेत. म्हणजेच लिंग गुणोत्तर ९४० आहे. लिंग गुणोत्तर सूत्र = (स्त्री संख्या / पुरुष संख्या) x १०००

२.२.५.१ स्त्री-पुरुष प्रमाण (Sex Compositon)

प्रत्येक देशात साधारणतः पुरुष व स्त्रियांची संख्या जवळपास समान असते. त्यामुळे राष्ट्राच्या विकासात स्त्रियांचाही महत्त्वाचा सहभाग असतो. एक हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या म्हणजे स्त्री-पुरुष प्रमाण होय. समाजातील स्त्रियांचा दर्जा, स्थान, कुटुंबपद्धती यासर्व घटकांचा परिणाम स्त्री-पुरुष प्रमाणावर होतो. भारतात स्त्रियांना दुय्यम स्थान आहे, पुरुषप्रधान कुटुंब पद्धती आहे, स्त्रियांच्या आरोग्याकडे, शिक्षणाकडे दुर्लक्ष दिले जाते. हुंडाबळी, अत्याचार, कुपोषण, प्रसूतीच्या वेळी मातांचा मृत्यु, भ्रूणहत्या यामुळे स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. विकसित देशात स्त्री व पुरुषांचे प्रमाण सारखेच असते.

भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाण

वर्ष	प्रति हजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण
१९०१	९७२
१९११	९६४
१९२१	९५५
१९३१	९५०
१९४१	९४५
१९५१	९४६
१९६१	९४१
१९७१	९३०
१९८१	९३४
१९९१	९२७
२००१	९३३
२०११	९४०

वरील तक्तावरून स्पष्ट होते की देशात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या संख्येत सातत्याने घट झाली आहे. १९०१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९७२ होती. त्यानंतर सातत्याने त्यात घट झाली. १९९१ मध्ये हेच प्रमाण सर्वात कमी होऊन ९२७ झाले होते. नंतर स्त्री-भ्रूणहत्या, मुलींच्या शिक्षण, आरोग्यासाठी वेगवेगळ्या योजना, प्रसूतीच्या वेळी योग्य दक्षता, बालविवाह प्रतिबंध, हुंडाबंदी, स्त्री अत्याचारावर कडक शिक्षा यांसारख्या उपाययोजनांमुळे स्त्रियांच्या संख्येत अल्पप्रमाणात वाढ होत आहे.

भारतात राज्याराज्याचा विचार केल्यास २०११ च्या जनगणनेनुसार केरळ राज्यात स्त्रियांचे प्रमाण १००० पुरुषांमागे १९८४ होते. त्यानंतर तामिळनाडू व आंध्रप्रदेश राज्यात अनुक्रमे ९९५ व ९९२ होते. सर्वात कमी स्त्री-पुरुष गुणोत्तर चंदिगढमध्ये १००० पुरुषांमागे ८१८ होते. त्यानंतर हरियाणा व आंध्रमान-निकोबार मध्ये हे क्रमशः ८७७ व ८७८ होते. महाराष्ट्रात प्रतिहजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९२५ आहे.